

УДК 347.1

Роман Андрійович Майданик,*завідувач кафедри цивільного права**Київського національного університету імені Тараса Шевченка,**академік Національної академії правових наук України,**доктор юридичних наук, професор***ЕВОЛЮЦІЯ РЕЧОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ***1. Речові права в приватному праві Стародавнього Риму*

Сучасне розуміння юридичної категорії «речові права» в світовій науці приватного права сформувалося в результаті тривалої еволюції системи прав на речі. Основи сучасної системи речових прав були започатковані в приватному праві Стародавнього Риму. Спочатку римські юристи не проводили поділу прав на речові та зобов'язальні, ця класифікація вироблена більш пізніми вченими.

Досліджуючи Дигести Юстиніана, І. Б. Новицький зазначав, що відмінність між цими правами слід проводити за їх об'єктом: «У тих випадках, коли особа має таке право на річ, яке надає його носію можливість безпосереднього впливу на неї (коли предметом права є річ), право називається речовим (тобто, правом на річ); в тих же випадках, коли в суб'єкта немає безпосереднього права на річ, а лише є право вимагати від іншої особи надання речі, таке право називається правом зобов'язальним».

Римські юристи визнавали речові права (тобто, право власності та права на чужі речі – сервітуту, суперфіцій, емфітевзис) і володіння правами на речі.

Володіння і право приватної власності розумілось юристами-класиками як безпосереднє панування над річчю, направлене прямо на річ, без будь-якого посередництва – *jus in re*.

Коли ж річ не належала самій заінтересованій особі, але вона мала домагання на користування річчю, яка належала іншій особі (*res aliena*), то виникали права, які отримали назву *jura in re aliena*, права на чужу річ.

Отже, римське приватне право сформувало триаду прав на речі: а) володіння; б) власність; в) права на чужі речі.

У римському праві володіння розглядалось як певне природне, фактичне відношення особи до речі: «Володіння – природне підкорення речі, власність – юридичне підкорення». Разом з тим, володіння (факт) веде до встановлення правовідношення.

Римське право протиставляло юридичне володіння (*possessio*) і фактичне тримання (*detentio*) і розмежовувало їх за суб'єктивним фактором – на що направлена воля суб'єкта. Для виникнення володіння необхідні дві умови: а) фактичне панування над річчю (*corpus*); б) намір мати річ у власності, володіти від свого імені (*animus*). При цьому детентор має волю володіти річчю, але не від свого, а від чужого імені. Тому саме *animus domini* – намір самостійно панувати над річчю – вирізняє юридичне володіння від *detentio*.

Фактичне панування над річчю (*corpus*) полягало у фізичному дотику (рукою чи ногою) до речі, або в її символічній передачі (передача ключів від будинку тощо).

Володіння рухомою річчю припинялося, коли нею заволодіє хто-небудь інший. Володіння земельною ділянкою припинялося з моменту, коли первинний володільць узнав про іншу особу – порушника.

Щодо тварин в Інституціях Гая зазначається: «Якщо ми спіймаємо дикого звіра, або птицю чи рибу, то спіймана нами тварина до тих пір визнається нашою, поки ми тримаємо

її в нашій владі». Тварина перестає належати особі, «коли вона втрачає схильність до повернення» (Gai. 2, 67).

Отже, володіння над річчю припинялося в момент втрати «влади» над майновим об'єктом, а саме неможливість здійснювати повний контроль над річчю, а також одночасне вибуття її зі складу майна особи.

Юридичному володінню (*possessio*) надавався посесорний (володільницький) захист шляхом пред'явлення інтердиктів. На відміну від позовів, при розгляді інтердикту спір про право не розглядався, а особі, яка пред'являла інтердикт, достатньо було довести, що вона є (була) володільцем цієї річі.

За загальним правилом інтердикти надавалися володільцю. Винятком із цього правила було *detentio*, забезпечене інтердиктом, яке отримало назву похідного володіння. У літературі похідним володінням визнавалося володіння певною особою річчю «з частковою метою» або «заради збереження чужих інтересів».

Зазвичай виділяють два випадки, коли детентору надавався захист. Він був наданий заставодержателю і секвестру (оскільки до закінчення спору невідомо, від чийого імені він володіє). У подальшому ця форма захисту була надана також прекаристу, емфітевтичному і суперфіціарному володільцям.

Традиційно виділяються дві групи інтердиктів, направлених на захист володіння: інтердикти, направлені на утримання володіння, та інтердикти, направлені на повернення втраченого володіння.

У літературі надання захисту окремим володільцям пояснюється по-різному. Відповідно до теорії Ф. К. Савіні, призначення інтердикту, який не може захищати факт, полягає в їх спрямованості проти насильства, а тим самим вони охороняють володіння. Тому інтердикти – особисті, деліктні позови. Інший підхід було обґрунтовано Р. Ієрингом, який полягає у визнанні володіння «видимістю», «реальністю» власності, що полегшує тягар доказування права власності. Інтердикт дає можливість не доказувати право, а лише послатися на факт знаходження річі у володінні і тим самим захистити власність. Отже, за допомогою інтердиктів захищається, перш за все, право власності.

2. Речові права в цивілістиці дореволюційного і радянського періодів

Конструкція речових прав замінила в XVIII-XIX століттях в європейському континентальному (а саме в німецькому пандектному) праві середньовічну феодальну конструкцію «розщепленої» власності на землю.

Категорія речових прав не була сприйнята в англо-американському праві, яке залишилося на традиційних позиціях визнання «надзвичайної безлічі прав власності і відсутності чіткого розмежування речових і зобов'язальних прав».

Подібні стародавньому римському праву підходи щодо речового права сформувались і в науці українського права кінця XIX – початку XX ст.

Узагальнюючи дослідження українських юристів дореволюційного періоду, можна прийти до висновку про те, що речовим правом визнавалося таке абсолютне право, яке мало своїм об'єктом річ, що надає носію прав можливість безпосереднього на неї впливу.

Водночас у висловлюваннях правознавців наявні й значні розходження. Так, Д. І. Мейер зазначав, що «зобов'язальне право відрізняється від речового за супутнім (кореспондуючим) йому зобов'язанням». Інші автори (зокрема, Ю. С. Гамбаров) звертали увагу на те, що речові та зобов'язальні права не можна відрізнити за характером захисту: «Властивість права мати річ своїм безпосереднім предметом і впливати на неї всіма дозволеними засобами становить основну ознаку речового права, і його абсолютний захист є лише наслідок цієї якості».

Українська цивілістика дореволюційного періоду розглядала правову природу речового права з трьох основних позицій: а) як відношення панування особи над річчю («речова сторона» відносин власності); б) як відношення між уповноваженою особою і всіма третіми особами з приводу речей («суспільна сторона» відносин власності); в) з двоякої точки зору: як відносини між особами і за об'єктом панування особи в цивільному обороті.

В останньому випадку речове визначалося не лише «негативно» (в смислі усунення всіх третіх осіб)», кваліфікуючи його в цьому відношенні як абсолютне право, але й «позитивно, як панування особи над річчю», тобто як речове право у власному (вузькому) значенні слова.

З огляду на це, прихильники такого підходу обґрунтовували тезу про те, що «юридичні відносини по речам характеризуються двояко: як відносини абсолютні і речові» (В. І. Синайський).

Українська цивілістика радянського періоду відмовилася від категорії речових прав, яку було відновлено лише на початку 90-х років минулого століття.

У сучасному вітчизняному цивільному праві категорія речових прав поступово починає відроджуватися після тривалого забуття попереднім правопорядком».

3. Сучасний стан речового права України

У праві країн континентального права, до яких відноситься й право України, інститут речового права займає визначальне місце, покликаний юридично забезпечити відносини присвоєння майна суб'єктами права.

Термін «речове право» відображає класичний для країн континентального права поділ прав на майно на речові та зобов'язальні, що визначають систему сучасного цивільного права України.

Сучасна наука цивільного права України визнає забутий до останнього часу інститут речових прав.

Українська доктрина речового права перебуває на етапі розвитку і наближення до загальноєвропейського праві рівня.

Вітчизняною юридичною наукою так і не сформовано єдиного поняття, принципів і системи речового права, не вирішено питання щодо спеціальних речово-правових способів захисту речових прав (речові позови) і тлумачення характеру переліку речових прав (відкритий чи закритий), не визначено юридичну природу володіння, окремих суб'єктивних прав, зокрема права застави, оренди, довірчого управління майном, переважної купівлі-продажу майна тощо.

4. Тенденції сучасного речового права України

Україна знаходиться на етапі формування традиції суспільства соціально орієнтованої ринкової економіки, юридично опосередкованого процесами прискореного наближення інститутів речового права до загальноєвропейського праві принципів і стандартів.

Реалізація в українському праві політики економічного та юридичного лібералізму знайшла відображення в тенденції до дезінтеграції єдиного права власності і розширеного розуміння поняття речових прав шляхом законодавчого визнання майна (а не лише речі) об'єктом речового права, елементів режиму речового права на індивідуалізуємі зобов'язальні, корпоративні, інші суб'єктивні майнові права як об'єкти цивільного обороту.

В українському праві, як і в багатьох інших країнах континентального права, спостерігається певне розмиття кордонів між речовими і зобов'язальними правами, що виявляється не лише в певних обмеженнях дії принципів речового права щодо окремих речових прав, але також у тому, що відбувається оречевлення окремих зобов'язальних прав, внаслідок чого вони набувають окремих ознак речових прав.

Сучасний етап розвитку інституту речового права характеризується розширенням переліку суб'єктивних прав з ознаками речового права, зближенням концепцій речових і зобов'язальних прав, появою нових видів «нематеріального» майна, які мають характеристики товару (інформація, ноу-хау тощо).

Спостерігається тенденція до переоцінки соціального призначення права власності і речового права загалом, яка визначається з урахуванням доктрини ліберального праворозуміння, заснованої на ідеях соціальної солідарності і співробітництва, економічного та соціологічного аналізу права.

Посилюється акцент до розуміння речового права як засобу (інструменту) права. Право власності, інші речові права перестали бути самоціллю, і все більше набувають ознак засобу, який використовується людиною для організації своєї самореалізації. З урахуванням цього здатність скористатися речовим правом націлюється на організацію підприємницької, іншої господарської діяльності, в якій людина створює себе сама і саме для неї набуває такі якості, як освіченість, працездатність, набуття високої кваліфікації.

В українському цивільному праві утверджується новий підхід до класифікації інституту права власності, який не передбачає його поділ на форми власності. Відмова ЦК України 2003 р. від терміну «форма власності» і поділу власності на форми (державну, комунальну, приватну) сприяв формуванню в українській доктрині цивільного права ідеї про необхідність відмови від самого поняття «форма власності».

Конституція України не містить положень про поділ власності на певні форми, як це було в Конституції УРСР 1978 р. і в Законі України «Про власність». Зазначена тенденція зумовлена тим, що право власності, по суті, є єдиним для всіх суб'єктів права власності незалежно від того, хто є суб'єктом права власності – фізична або юридична особа, держава чи територіальна громада, воно завжди характеризує стан присвоєності речі, відповідно, поділ на форми власності втрачає будь-який сенс.

Сутність словосполучень, які все ще зустрічаються в законодавстві, типу «організації різних форм власності», «майно, що належить до різних форм власності», полягає в позначенні того, що відмінності між різними власниками відсутні, вони всі рівні. Такий підхід закріплено і в Конституції України, в якій декларується рівність всіх власників. У свою чергу, вона прокладає шлях до розуміння права власності як єдиного інституту, незалежно від правосуб'єктності. Тому вживання терміну «форми власності» в законодавстві є недоцільним.

Подібний підхід до розуміння поділу права власності свідчить про формування в українській цивілістичній доктрині моністичного розуміння власності, заснованого на ідеях «соціального лібералізму», близького до загальноприйнятої в країнах ЄС ліберальної концепції права власності.

Концепція «соціального лібералізму» права власності в Україні знаходить свій вияв у: 1) розмаїтті проявів (видів, типів, форм) власності; 2) затвердженні принципу рівноправності всіх власників; 3) розумінні приватної власності як природного права людини, яке, незалежно від волі свого носія, може відчужуватися лише у випадках, прямо передбачених законом; 4) поступовому переходу від абсолютного до обмеженого характеру права власності у зв'язку зі зростанням соціальної функції власності (власність зобов'язує – ч. 3 ст. 13 Конституції України).

Активна інтеграція України в європейський правовий простір зумовила актуальність питань щодо допустимих меж імплементації речово-правових конструкцій, загальноприйнятих у праві ЄС. Допустимим об'єктом і межею такої імплементації повинні бути не стільки конкретні речово-правові конструкції, як їх відповідність основним цінностям і принципам

права ЄС. Перш за все, йдеться про принцип свободи обороту продукції (послуг), капіталів і робочої сили. Це означає, що імплементацію європейського зразка конструкцій до речового права України необхідно проводити з урахуванням її національних інтересів і традицій.

В українському праві існує тенденція до розширення кола речових прав за рахунок так званих «прихованих» речових прав. Такого роду атипові речові права можуть бути виявлені такими двома способами: а) речові права, які визначаються з урахуванням змісту норм ЦК, інших законів України і законодавчо прямо не названі речовими правами – довірче управління майном, переважне право купівлі-продажу майна, оренда, застава, іпотека, утримання; б) речові права, передбачені спеціальними законами і знаходяться в ЦК України у системі зобов'язальних прав (оренда нерухомості, довірче управління майном тощо).

Один із викликів для класичного розуміння речового права пов'язаний із впровадженням в українське право конструкцій довірчої власності, бенефіціарної власності, інших фідуціарних титулів, заснованих на ідеї «цільового майна» як одного із способів здійснення права власності. Правова природа цільового права власності полягає в самообмеженні абсолютного права власності на певний час із можливістю відновлення в повному обсязі повноважень після досягнення мети або з інших підстав, визначених законом або договором.

Інтерес до фідуціарних титулів в українському праві багато в чому зумовлений недостатньою ефективністю класичних речових й інших суб'єктивних майнових прав, і, як наслідок, прагненням учасників цивільного обороту сконструювати непоіменовані правові конструкції, що знаходяться за межами типових, «зарегульованих» державним правом правових титулів.

Фідуціарний титул покликаний сприяти правовій стабільності в суспільстві за допомогою застосування титулів власності, володіння, інших прав в інтересах третьої особи або певної мети. Мотивами застосування фідуціарного титулу зазвичай є відсутність професійних знань, необхідних для управління власністю, фактична або юридична неможливість особистого здійснення титулу власника або власника.

Фідуціарний титул є певним викликом для традиційного розуміння поняття права власності та речового права в цілому, що зумовлено особливостями інтересу, структури та інших елементів фідуціарного титулу.

5. Моделі та інтернаціоналізація речового права в сучасному західноєвропейському та англо-американському праві

Юридична модель речового права, як і цивільного права в цілому, є продуктом розвитку не лише економічних відносин, але перш за все певних національно-історичних відносин.

Помилково вважати, що право визначається виключно економічним базисом суспільства. Одні і ті самі відносини, наприклад, земельної власності, юридично зовсім іншим чином оформлюються в економічно абсолютно однотипних правових порядках – англо-американському та європейському континентальному праві.

Якщо в західноєвропейському праві постійна приналежність нерухомих речей юридично оформлюється за допомогою права власності й інших речових прав (а в правових порядках німецького типу нерухомими речами вважаються лише земельні ділянки), то в англо-американському праві у приватних осіб можуть бути лише різні, відносно «широкі» й «вузькі» «титули» (estates) на земельні ділянки як нерухомі речі (real property або realty), оскільки «право власності» на них (у європейському розумінні) може належати лише короні або штату.

При цьому такі «титули» існують як за «звичайним правом» (estate in law), так і за «правом справедливості» (equitable estate), тобто немов би «подвоюються», але разом з тим вони не можуть існувати щодо рухомих речей (personal property, або personalty), на які встановлюється «повна власність» (full ownership).

Сукупність перерахованих прав «власності» (ownership) і «титулів» (estate) становить поняття «property rights», яке «з легкої руки» наших економістів перекладається як «права власності», хоча в дійсності слід вести мову про майнові права.

У цьому зв'язку в літературі зазначається, що ніяких «прав власності» немає не лише в європейських континентальних правових системах (де існує лише одне право власності), але й в англо-американському праві. Тому, зокрема, й «інтелектуальна власність» (intellectual property) є не якимось різновидом «власності» або «права власності», а всього на всього лише результатом неправильного перекладу, оскільки в дійсності при цьому йдеться про «майнові права на результати творчої діяльності».

Очевидно, пояснити зазначені відмінності у правовому регулюванні економічно однакових відносин земельної власності в континентальній Європі речовим правом і в англо-американському праві – складною системою «титулів» (estate) можна саме особливостями національно-історичного розвитку конкретного правового порядку.

Загально відомо, що відносно рання буржуазна революція в Англії XVII століття зберегла феодальні засади сформованого правового порядку (відомого як система «звичайного права» – common law), який потім із певними модифікаціями перейшов до США, тоді як буржуазні республіки в Європі XVIII століття повністю змели феодальну систему «розщепленого права власності» (dominium directum і dominium utile) на нерухомість, замінивши її розробленою німецькими пандектистами системою речових прав.

Наведене свідчить, що процес інтернаціоналізації (зближення та уніфікації) цивільного права, особливо в сфері речового права, має певні обмеження, зумовлені національно-правовими традиціями відповідного правового порядку, що ґрунтуються на засадах відповідної правової сім'ї.

Відповідно, при проведенні загальної систематизації цивільного законодавства в сфері речового права необхідно враховувати особливості власного правового розвитку і сформовані національно-правові традиції, які врешті й визначатимуть допустимий ступінь модифікації та інтегрованості відповідних речово-правових конструкцій національного правового порядку.

Одержано 25.04.2017

УДК 347.44

Володимир Васильович Луць,

завідувач відділу проблем приватного права

Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва

імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України,

академік Національної академії правових наук України,

доктор юридичних наук, професор

КОРПОРАТИВНЕ ПРАВО – ПІДГАЛУЗЬ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Процеси реформування суспільних відносин в умовах інтеграції економічної системи України до європейського і світового співтовариства викликають необхідність удосконалення